

Академик Миомир ДАШИЋ

О НЕКИМ ОПШТИМ ПОГЛЕДИМА НА ЦРНУ ГОРУ ЕПОХЕ КРАЉА НИКОЛЕ (1860-1918)

Веома је тешко у једном ограниченом реферату дати осврт на опште прилике времена у коме је владао књаз и краљ Никола (1860-1918), последњи династолозе Петровића. Ријеч је о епохи карактеристичној по динамичности, драматичности, изразитој сложености догађаја и историјских појава од утицаја на уобичавање, територијално ширење и изградњу црногорске државе и њеног друштва. Ово временско раздобље спада у најбурнија не само у историји Црне Горе него и свих балканских земаља и њихових народа у XIX и на почетку XX вијека. Владавина књаза Николе отпочела је у вријеме када у Европи врхуни „идеја народности која је ударила печат на укупни развој европске историје XIX вијека”, а завршила се сломом централних сила – Аустро-Угарског и Њемачког царства у Првом свјетском рату (1914-1918), последице чега је дошло до великих промјена на политичкој карти Европе.

На начелу идеје народности, Европа је подржала и стварање нове југословенске државе – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца – у којој су Црна Гора и Србија чиниле њено државотворно језгро. Црногорски народ је плебисцитарно, својом политичком вољом, одлучио да се Црна Гора уједини са Србијом и истовремено да са осталим јужнословенским народима створи југословенску државну заједницу. Одлуке велике народне скупштине у Подгорици, новембра 1918. године, означиле су крај црногорске државне самосталности, био је то и крај владавине краља Николе и династије Петровића.

Током готово шездесетогодишње владавине последњег Петровића завршен је процес конституисања државе, на рушевинама племенског патријархалног друштва изграђивала се државна управа на грађанским основама, створени су услови да се ослобођењем сусједних српских области више него три пута увећа државна територија и отворе процеси интеграције историјски различитих геополитичких области и њиховог становништва у смјеру стварања црногорског грађанског друштва. У овом периоду Црна Гора је стекла међународно признату независност (1878), остварила је велики углед у цјелокупном Српству, у

јужнословенском и балканском свијету. Она је постала субјекат европске историје, па дијелом и свјетске.

Владавину посљедњег црногорског владара карактеришу видан друштвени, привредни, просвјетно-културни, вјерски и други напредак који је Црну Гору приближио модерним европским државама. Ово доба је карактеристично и по уставним и политичким борбама за увођење законитости, уставности, парламентаризма и демократизације црногорског друштва. Ово је доба када Црна Гора води четири ослободилачка рата, помаже буне и устанке у свом сусједству у циљу ослобођења српског народа од туђинске власти – турске и аустроугарске. То чини њену борбу дијелом националних револуција балканских народа из којих су настале балканске нације и њихове државе. Црна Гора овога доба, иако мала и неразвијена, имала је истурено мјесто и у покретању Источног питања, учествовала је у његовом колоплету, крварила сразмјерно више од других балканских држава, излазила из тих криза територијално, привредно, друштвено и национално ојачана.

I

Велике политичке и друштвене промјене у Европи у XIX вијеку, неминовно су се одражавале и на Црну Гору која се спорије, али поступно ипак укључивала у заједницу европских народа и држава. Истина, сиромаштво и спор развитак производних снага унутар Црне Горе успоравали су потискивање и распадање наслијеђених патријархалних племенских установа и изграђивање нових друштвених снага које би биле носиоци изградње буржоаског друштва и државе. Па ипак, спољни привредни и друштвени чиниоци вршили су све јачи притисак на старе патријархалне односе и давали подстрека оним политичким чиниоцима у оновременој Црној Гори да крену путем стварања основа државној власти и да је изграђују по угледу на европске државе. Но, како се спољни утицај и притисак често граничио са освајачким намјерама, то је природно да се страном утицају у Црној Гори стварао и отпор. То ће доприносити да се дуже него што би то природни ток ствари омогућавао задржи унутарња неразвијеност земље и да њене скромне друштвене снаге стварају државу са специфичним државним установама, дакле на начин који је дуго кореспондирао са племенском организацијом. Из тих разлога настају неке „оригиналне” друштвене и политичке појаве у Црној Гори, карактеристичне за читав XIX вијек, занимљиве за историчара, социолога, правника, па и научника из других области науке. Нарочито се од друге половине XIX вијека у Црној Гори укрштају разни односи и утицаји привредних и друштвених система, често међусобно супротних. Чини се да Црна Гора у томе не представља изузетак, јер и у другим балканским друштвима и, наравно, оним још заосталијим са ширих гео-

политичких простора, овакве појаве су биле видљиве у XIX и XX вијеку, будући да их је капитализам разарао на продоран и буран начин.

Полазећи од великих промјена које су захватале и Црну Гору XIX вијека, њен историјски друштвени развитак до 1918. године може се подијелити у двије епохе и неколико периода унутар њих. Прву чини вријеме од 1796. године, од када су Црногорци и Брђани извојевали велике побједе над Турцима у бојевима на Мартинићима, у јулу, и Крусима и Лопатама 1. октобра, односно када је извојевана преломна битка за одбрану Црне Горе, (овим догађајима временски је подударна аустријска окупација Боке Которске и осталог дијела Приморја до близу Бара), па до почетка владавине књаза Данила (1851-1860). Друга епоха траје од почетка друге половине XIX вијека до 1918. године и њу карактеришу завршни процеси борбе за национално ослобођење и изградњу грађанске државе и друштва у Црној Гори.

Унутар ове друге епохе видно се издвајају два раздобља: прво испуњава владавина књаза Данила која учвршћује црногорску државу и ломи старе патријархалне племенске односе и установе; а друго – владавина књаза и краља Николе (1860-1918). Међутим, и саму владавину посљедњег владара из дома Петровића историчари називају и епохом, у којој су препознатљива три историјска периода. Први, од почетка владавине књаза Николе до 1878. године када се запажа привредни, друштвени и просвјетни напредак у земљи; то је вријеме када Црна Гора помаже и организује устанке око својих граница, води два тешка ослободилачка рата с Турском (1862. и 1876-1878) и када је остварила територијално више него двоструко увећање и када је уврштена у ред независних држава. Други период од 1878. до 1905. године карактерише бржи привредни и друштвени напредак земље, стварање услова за промјене у државном систему који је подређен патријархалном аутократском режиму личне владавине књаза Николе. Трећи период је испуњен на унутрашњем плану политичким сукобима око увођења уставности, страначким борбама за ограничење аутократске владавине владара и успостављање парламентарног система владавине, почетним облицима индустријског развитака земље; припремама народа за ослобођење још неослобођених области старе Зете и старе Србије од вишевијековне турске владавине; дипломатским ангажовањем на стварању балканског савеза, активним учешћем у Балканском рату и побједама које су допринијеле слому Турског Царства на Балкану и довеле до знатног територијалног увећања државе са новим градовима, успостављањем заједничке границе са братском Србијом; то је и период одлучујуће борбе за одбрану од аустроугарског завојевача на Србију и Црну Гору, масовног национализма и националног омладинског покрета, снажења југословенске идеје и њеног прерастања у југословенско питање, што је водило стварању југословенске државе у коју ће Црна Гора ући вољом својих грађана.

II

Црној Гори је државне темеље ударио мудри владика и владар Петар I Петровић Његош (1782-1830), најприје доношењем *Стиге* уочи судбоносних би-така 1796. године, прописом којим је обавезао црногорска племена на међусобно јединство и солидарност са Брђанима ради одбране Црне Горе и Брда од смртне пријетње скадарског везира Махмуд-паше Бушатлије. Послије ових преломних историјских догађаја, Петар I је предузео и друге кораке ка стварању основе за изградњу државне власти у Црној Гори. *Законик обичи црногорски и брдски*, који је овај владика написао и прогласио на Црногорском збору, био је први велики израз писаног права. Упоредо с радом на законодавству Петар I успоставио је и први орган судске власти – *Кулук*, а чинио је покушаје да успостави плаћање сталних пореза. Међутим, стварање институција државне власти наилазило је на снажне отпоре у племенском друштву, коме су више одговарали патријархални облици самоуправе. Племенски сепаратизам и покушаји да се одбране институције племенског друштва успоравали су изградњу црногорске самосталне државе и у доба Петра I и касније у доба владавине Петра II Петровића Његоша (1830-1851). Требало је више од пола вијека да би се изградиле основе грађанске државе у Црној Гори.

Епоха владике Петра I и Петра II сматра се јединственом у изградњи црногорске државе. У овој епохи су створене основе изградње државне власти и интеграције племена у чвршћу друштвену заједницу.

Његошева владавина обиљежена је даљим радом на стварању средишњих органа државне власти – *Сенаџа*, *звардије* и *јерјаника*. То ће учинити да за вријеме његове владавине поредак у земљи буде сигурнији. Петар II је – умјесто клечања између завађених племена и преклињања, како је то често чинио његов стриц Свети Петар Цетињски уздигнутих руку према небу, позивајући Бога у помоћ, – закрвљеним племенима улијевао страх подизањем вјешала и пријетњама смртним пресудама. На тај начин он је утирао пут изградњи грађанске државе и друштва у Црној Гори у XIX вијеку.

III

Организацију државне власти у Црној Гори коначно је довршио књаз Данило (1851-1860). У доба његове владавине нијесу стварани нови органи власти. Он је само учврстио органе државне власти које је оформио Његош. Сенат је као централни орган власти задржао све раније надлежности, али га је књаз попуном новим члановима потпуно учинио послушним. Књаз је контролисао све што се дешавало у земљи, под његовим надзором били су управа, војска, финансије, судство и полицијске снаге. Обављао је и функцију великосудије, сам

је судио, по старом обичају, и то јавно. Државно судство је потпуно преузело некадашње племенско обичајно судство.

Реформе књаза Данила крунисане су доношењем „Законика Данила Првог књаза и господара Црне Горе и Брда”, који је прочитан и одобрен од Народне скупштине на Цетињу маја 1855. године. Овај Законик представљао је уставно-правни акт којим су регулисани и државно и друштвено уређење у земљи, вјерске слободе и права грађана, судство, управа, кривична, нека грађанска и друга правна питања. Законик је био мјешавина одредби из обичајног права са неким одредбама из законодавства владике Петра I и прописа које је унио сам књаз Данило. У Законику је православна вјера проглашена државном и једино признатом, али је прописано и да „сваки иноплеменик и иновјерац може слободно живјети и ону слободу и ону нашу домаћу правицу уживати како и сваки Црногорац и Брђанин што ужива”. Примјењивао се у Црној Гори од дана објављивања и чинио основу каснијих законодавних прописа из времена владавине књаза Николе.

Ове крупне реформе морале су наилазити на отпоре у племенском друштву коме је државна власт ломила кичму. Али књаз је био одлучан да их спроведе, подижући понекад чак и ратне походе на непослушна племена, или узимајући на строгу одговорност поједине непослушне главаре, иако су они потицали из најугледнијих црногорских кућа. Од свих Црногораца и Брђана је тражио безусловно покоравање, послушност и благовремено извршавање његових наредби. Забрањивао је штетне обичаје око сахрана, настојао је да уведе ред чак и у кућном понашању, слао у народ наредбе да се рационално троше финансијска средства и друга добра, да се унапређује народна економија и све што је водило напретку у држави. Као апсолутни господар земље тражио је од поданика изразе потчињености љубљењем књаза у руку и давањем јавних изјава оданости њему и његовом дому.

Књаз Данило је увео и церемонијал на свом скромном двору, чему је много допринијела кнегиња Даринка, жена лијепих грађанских манира. И ово је било у функцији изградње модерне државе у Црној Гори.

Овај енергични владар имао је план да уведе у држави разгранат школски систем и подигне њен културни ниво. Али његова кратка владавина, испуњена ратовањем против Турске и борбом за међународно признање државе, недостатка финансија и образованих кадрова, као и други објективни разлози представљали су сметњу за остварење тог плана.

Веома одлучан, окретан и дипломатски динамичан, књаз Данило је током своје владавине чинио велике напоре да Црној Гори прибави међународно признање. Иако га је руски цар устолочио на књажевском пријестолу, он је и према Русији и према другим силама иступао као владар независне државе. Осим искључивог ослонца на Русију, како су то чинили његови претходници, он успје-

шно дипломатски сарађује са владама Аустрије и Француске. Његов заокрет у спољној политици према Француској и пријем код Наполеона III прибавио му је велики ауторитет у иностранству. Та спољнополитичка оријентација на Француску била је смишљена на добијање њене подршке за међународно рјешење црногорског питања. То је вријеме када се компликује Источно питање, у коме ће Русија изгубити водећу ријеч коју је имала од Једренског мира 1829. године. Заокрет у спољној политици довео је црногорског књаза привремено у сукоб са руском владом у Санкт Петербургу, па и до замјерања аустријском двору. Међутим, он се на то није много обазирао, јер је циљ његове спољне политике био је да Црна Гора добије признање међународне независности у границама које би обухватиле сва брдска племена, укључујући и Васојевиће на горњем току Лима, херцеговачка племена, равничарску Зету и по могућности излазак на море. На европске силе књаз Данило је вршио сталан дипломатски притисак да посредују око разграничења Црне Горе и Турске, упоредо потпирујући устаничка кретања у Херцеговини, Васојевићима и другим заграничним крајевима.

У Кримском рату (1853-1856) који је Русија водила против Турске, Француске, Велике Британије и Краљевине Сардиније, Црна Гора се држала неутрално, али је њен владар тражио од Париског конгреса, сазваног након завршетка рата (марта 1856), да његовој држави призна право на области у којима је пламтио устанак и гдје су функционисале власти које је он постављао, као и да јој огласи међународну независност. Како велесиле то нијесу прихватиле, књаз је још жешће подстакao устанак под вођством Луке Вукаловића у Херцеговини, што је имало за посљедицу обнављање борбе Црне Горе и Турске око Грахова. Тежак пораз који су Црногорци задали, под непосредном командом књажевог брата војводе Мирка, на Граховцу, 1. маја 1858. године, дао је нови подстицај бунама и устанцима против Турака у Херцеговини и у Васојевићима. Књаз Данило је искористио побједу на Граховцу и колашинску аферу насталу због напада војводе Миљана Вукова и Новице Церовића на Колашин јула 1858, да пред велике силе поново постави захтјев да изврше притисак на Порту да пристане на разграничење Црне Горе и Турског Царства. Разграничење је извршено 1858-1859. године под међународном контролом и њим су обухваћени и неки дјелови области захваћени устанком. Било је то *de facto* признање независности Црне Горе од стране великих сила, мада ће формалноправно међународно признање услиједити тек 1878. године.

Књаз Данило је учинио много на стабилизацији и модернизацији црногорске државе, али тај процес није успио да приведе крају. Уосталом, црногорска држава није никада до краја модернизована, иако је његов наследио књаз Никола наставио њено дограђивање и реформисање на грађанским друштвеним основама. Његову владавину пратили су унутрашњи отпори које је он свим

средствима сламао. Али нијесу мировали ни његови политички противници који су уживали азил Аустрије и Турске; створили су завјеру којој је био циљ књажево уклањање са пријестола. У томе су и успјели – књаз Данило је 12. августа 1860. године убијен у Котору. Судаћи по једном мемоару гувернера Далмације из 1858. године овај атентат се може довести и у везу са политиком аустријске владе према Црној Гори, јер у њему се каже: „клица се зла може само на тај начин искоријенити, ако би се кнез Данило, као и његов брат Мирко, и син му који се налази на одгоју у Паризу, за увијек искључили од власти у Црној Гори”. Истрага вођена о атентату, међутим, није потврдила умијешаност аустријске владе, али није ни потпуно скинула сумњу с ње.

Књаз Данило је своје изабраном насљеднику синовцу Николи Петровићу оставио организовану државу. Његова владавина представља прекретницу у историји Црне Горе. Током деветогодишње владавине племенско патријархално друштво је доживјело слом; на његовим рушевинама изграђивала се грађанска држава и њено друштво друге половине XIX вијека.

IV

Књаз Никола Петровић је ступио на пријесто 15. августа 1860. године као деветнаестогодишњак, прекинувши школовање у Француској. Млад и неискусан од почетка се суочио са наслијеђеним државним проблемима, у првом реду са завјереницима који су послје Даниловог убиства дигли главе и имали чврсте везе са свим противницима реформи у земљи. Опозиција је смрт књаза Данила схватала као прекид са свим његовим реформама у држави, и као побједу племенског сепаратизма. И у Аустрији се сматрало да ће бити заустављен процес реформи у државној управи и да млади књаз Никола неће успјети да учврсти своју власт. Нико из опозиције није признао Даниловог насљедника. У појединим племенима у којима су завјереници имали утицаја настале су побуне против новог књаза и његовог оца великог војводе Мирка, кога су сматрали за најљућег противника. Политичку драматичност у Црној Гори подстрекавала је и Аустрија, а затварањем својих пазара у Приморју настојала је да изазове револт Црногораца да отјерају књаза и његовог оца из Црне Горе. Аустријска влада је сматрала да је дошао тренутак да Црну Гору стави под свој протекторат, будући да се њена заштитница Русија, због пораза у Кримском рату (1853–1856), још није била опоравила. Два прогласа која су из Котора разаслата по Црној Гори јасно су откривала намјере аустријске владе. Међутим, један број људи из књажеве опозиције прозreo је аустријску политику и одбио да се стави у њену службу. На линији патриотизма дошло је до диференцијације и сукоба у редовима опозиције.

Ратоборном и одлучном војводи Мирку пошло је за руком да за неколико мјесеци смири нереде, при чему се служио свим средствима репресије укључујући и стријељања и друга кажњавања у сламању отпора завјереника. Тако је до краја 1860. године принудио сва племена да признају власт новог књаза. Занимљиво је истаћи да су нека племена у Херцеговини, као и Васојевићи у долини Лима, незадовољна разграничењем Црне Горе и Турске, још од дана ступања књаза Николе на пријесто изјавила да признају само његову а не турску власт. То је било од утицаја да је војвода Мирко, ратник од великог угледа код уставничког свијета, могао да лакше скрши отпор и заведе ред у побуњеним племенима унутар црногорских граница. Све до своје смрти 1867. године војвода Мирко је био фактички господар Црне Горе, иако је сматран сувладарем свога сина књаза Николе.

V

У периоду владавине књаза Николе до међународног признања независности Црне Горе (1878) није било неких битнијих промјена у привредном и друштвеном животу у земљи. И послје разграничења са Турским Царством она је остала изразита планинска земља у којој је сточарство чинило основ привређивања. И даље се у Црној Гори осјећала велика глад за обрадивом земљом. Територија црногорске државе износила је 4.400 km², рачунало се да у њој живи највише до 130.000 становника. Државна територија је била омеђена границом која се пружала од Сутормана на југу преко сјеверозападног (ужег) дијела Скадарског језера, ишла на сјевер нешто даље од десне обале ријеке Мораче, остављајући Подгорицу и Спуж Турској, а од ушћа Зете у Морачу прелазила је на лијеву обалу Мораче, затим је напуштала ову ријеку и скретала ка истоку до врха Кома (остављајући Куче Турској) одакле се спуштала Мојанском ријеком и Злоречицом до њеног ушћа у Лим, а оданде је овом ријеком ишла до ушћа Трепачке ријеке и даље том ријеком скретала ка сјеверозападу. Напуштајући Трепачку ријеку граница је водила сјеверним обронцима планина Турије и Коњског до више Горњих Села, излазила на врх Бјеласице, а оданде је ишла према југозападу вододјелницом Лима и Таре до планине Кључа са које је скретала на запад и пресијецала ријеку Тару, остављајући Колашин Турској. Са Таре гранична линија је скретала на сјеверозапад око Липова и територије Ускока, пресијецала племенску територију Дробњака, обилазећи турски Никшић, Црној Гори је ограничила Жупу Никшићку, ишла даље према западу обухватајући Рудине и Грахово. Западна граница се са Грахова спуштала на помол Бокоторског залива, а онда ишла раније утврђеном границом с Аустријом према југу све до Сутормана изнад Спича. У овим границама развијала се црногорска држава двије наредне деценије. Овако неправедно повучена граница, која је

дијелила поједине племенске територије, па чак и поједина села, била је узрок многих даљих сукоба, што је водило новим немирима и устанцима против Турске.

Нову прилику за територијално проширење Црна Гора је стекла у Великој источној кризи 1875-1878. године. Ова криза је изазвана избијањем Херцеговачког устанка и Устанка у Васојевићима у љето 1875. године, које је Црна Гора помагала прво потајно а затим и јавно, што ће је 1876-1878. увести у рат с Турским Царством. У овом ослободилачком рату Црна Гора је остварила највеће територијално проширење у XIX вијеку. Послије међународног признања независности на Берлинском конгресу (1878), њена државна територија проширена је за 5.075 km², тако да је обухватала површину од 9.475 km². Додуше, овим проширењем нијесу били задовољени црногорски ослободилачки циљеви и ратни успјеси. По Санстефанском мировном уговору из марта 1878. године, Русија је својој савезници Црној Гори обезбијеђивала много веће проширење, њен државни териториј требао је да износи 15.355 km². Но, овим миром није било окончано рјешење Велике источне кризе. У оквиру нових граница Црне Горе нашли су се градови: Подгорица, Никшић, Бар, Колашин и Улцињ, са својом околином, што јој је омогућило бржи привредни и друштвени развитак. Наиме, размицањем државних граница прошириле су се и ојачале све области привредног и друштвеног живота – градови, плодне површине земље, излаз на море (под аустроугарском контролом) од Бара до Улциња давали су нове сокове и токове привредном и друштвеном напретку у земљи. Од тада Црна Гора је држава национално и вјерски мијешаног становништва. И то је чини политички, друштвено и духовно сложенијом. Брзо ће се показати да њен владар неће моћи да спроводи свој режим власти дотадашњим аутократским методама.

VI

У доба владавине књаза Николе мијењала се демографска слика Црне Горе с тенденцијом сталног пораста њеног становништва. Пописи становништва су вршени од 1878, али први стручно обављени попис извршен је тек 1910. године. Све до тада подаци о становништву су јако промјенљиви – процјене врше државне власти, страни путописци који залазе у Црну Гору и „извањци”. Тако, на примјер, према једној процјени из 1898. Црна Гора би имала 370.000, а једини мјеродавни попис из 1910. године је показао да у њој живи 220.000 становника. У другој половини XIX вијека биљежи се знатан демографски раст становништва. Подаци говоре да је 1851. године у Црној Гори било села са 2-5 кућа, а пола вијека касније та иста села имају и преко 60 кућа. И број чланова породица се до почетка XX вијека увећао у просјеку за три до пет пута. На демографски раст утицали су највише побољшање привредних прилика и прошири-

вање државне територије на плодније области са гушћом насељеношћу. Али у овом временском раздобљу било је и великог демографског одлива становништва. Због сиромаштва, перманентне глади за обрадивом земљом, одласка у печалбу и честог ратовања, Црна Гора је одувијек била активно миграционо подручје, а у ово доба миграције становништва су биле организованије и најмасовније. Јер, и поред проширивања државног територија и политике рјешавања аграрног питања колонизацијом сељака на слободну земљу, обрадиве земље није било довољно за све. Књаз Никола се још на почетку своје владавине жали кнезу Михаилу Обреновићу да „црногорски народ и у најплодније године врло биједно живи. Узрок су томе врло кршевите горе, у којима се налази врло мало земље за обрађивање”. Послије 1878. године количина обрадиве земље се повећала, али је није било довољно да би се на задовољавајући начин ријешило аграрно питање. Зато се исељавање наставља, чак и појачано. Тако, на примјер, од 1879. до 1892. године иселило се из Црне Горе 48.000 душа, или четвртина цијелог народа, а од тога половина у Србију.

Исељавање се настављало и касније, а 1906. је настало панично стање када су власти издале 6.500 исељеничких пасоша. То је забринуло и црногорски двор и владу, сматрало се да ће земља остати без одбране и привређивања. Руски посланик на Цетињу је извјештавао своју владу да се исељавање из Црне Горе убрзава и да „становништво ишчезава на поглед”. Сиромаштво је нагонило Црногорце да све више иду у печалбу, али крајем XIX и почетком XX вијека не иде се само у блиско Приморје или у Турску, већ у цијели свијет. Подаци с почетка овог вијека говоре да је од преосталог народа 10% тражило исељење ради обезбјеђења животне егзистенције у иностранству, што је био висок проценат чак и за земље које су традиционално имале висок постотак исељавања. Када је ријеч о узроцима исељавања, њих треба потражити колико у високом демографском прирасту становништва толико и у неспособности друштва и црногорских влада да расположивим средствима и добром организацијом користе природна богатства Црне Горе и обезбиједе запошљавање народа.

На демографска кретања у Црној Гори онога доба знатно су утицали и чести ратови. У четири ослободилачка рата (1862, 1876-1878, 1912-1913. и 1914-1918) земља је губила знатан број најактивнијег становништва. Само у Првом свјетском рату Црна Гора је изгубила 25% народа. Осим тога, у исељавању из Црне Горе значајну улогу је играло и политичко незадовољство аутократским режимом владара и његовом спољном политиком. Стога је било и оних који су напуштали Црну Гору да би због политичких увјерења и политичког дјеловања избјегли репресије режима, или су, као што је био случај са младим који су се школовали у Србији или у другим земљама, одбијали да се, након завршеног школовања, врате у отаџбину, због неслагања са политиком црногорског суверена и његовог аутократског режима владања.

Статистички подаци онога времена су доста непрецизни да би се могло тачно утврдити колико је живјело несловенског живља у Црној Гори. Новински подаци из 1911. године говоре да је у овој земљи било 10.659 муслимана и 4.911 католика. Али и муслиманско и католичко становништво је стално мигрирало. Прво у Турску, а католичко углавном, у западноевропске и прекоокеанске земље.

Берлинским уговором 1878. године црногорска држава је обавезана да заштити посједе турског племства и другу имовину муслиманског живља. Међутим, у пракси се црногорске власти нијесу придржавале тих преузетих обавеза. Муслиманско племство је смишљеном политиком потискивано на маргину црногорског друштва, а његове земљопосједе влада је по праву првооткупа откупљивала од 1883. године по знатно нижим цијенама од реалних, али ипак остаци беговских имања живјеће све до након уједињења 1918. године. Већина посједа муслиманског племства по основу државног откупа припала је двору књаза Николе, које је он једним дијелом даривао заслужним војницима. Најбоље површине земље добили су књажеви рођаци и људи из његове непосредне околине. Иначе најплоднија земља у новоослобођеним областима припала је главарском слоју. Тако се радило иза 1878. па и иза 1912. године. Знатан дио муслиманског становништва се иселио, нарочито из Никшића, Колашина, Спужа, Зетске равнице и Бара, иако је оно законски било изједначено у правима са православним. Исељавање муслиманског становништва текло је и из новодобијених области 1912. године.

Земљишни посјед у Црној Гори био је веома уситњен, с тенденцијом даљег уситњавања. Један податак из 1889. године говори да од све плодне земље 88% чине ситни посједи. Они су били брана унапређењу пољопривредне производње. Прелазак са сточарског на земљорадничко занимање ишао је споро, па крајем XIX вијека само 40% обрадивог земљишта отпада на оранице. У извјештају једног стручњака за задругарство, који је дошао из Србије да пружи одговарајуће пољопривредне савјете црногорској влади, каже се „да сељак у Црној Гори обрађује своју земљу уопште исто онако као што је и пре 200 година рађено”, није му познато „семење боље врсте”, не зна за „кориснију стоку, али још мање су му познате земљорадничке справе”.

Мали посјед се одржава у ово доба, између осталог, захваљујући очуваним комуницама на којима је сељак могао да напаса своју стоку, па према томе и да је држи. Презадуженост сељаштва путем зеленашења и вађевине доводила је до пропадања сељака, продаја имања „на добош” била је рак-рана црногорског села, па је држава била принуђена да крајем XIX вијека предузме мјере заштите сељака, прописујући минимум сељачког посједа који се није могао изложити јавној продаји.

У вријеме владавине књаза Николе сточарство је и даље остало главно занимање становништва, али се број стоке смањивао, нарочито број оваца и коза.

Ипак, било је извјесног квалитативног побољшања у говедарству, свињарству и коњарству. Према непрецизним подацима, Црна Гора је пред Први свјетски рат 1914. године имала око 634.000 оваца и коза, 275.000 говеда, 41.000 коња и 19.000 свиња. Нејасно је да ли се ови подаци односе и на области које су 1912. ушле у састав Краљевине. И поред проширивања ратарских површина почетком XX вијека сточарски производи су чинили 90% извоза Црне Горе.

VII

У односу на раније стање, послје 1878. године расла је укупна производња у Црној Гори – сточарска и земљорадничка, а у градовима се развијају занати, јача унутрашња и спољна трговина. Све је то ишло у прилог развоју капиталистичке производње. Капиталистички односи разбијају натуралну привреду и патријархалне племенске друштвене структуре и односе и убрзавају стварање грађанске класе.

Када је ријеч о црногорским градовима онога доба, треба рећи да су они неупоредиви са европским појмом града и његовим функцијама. Почетком XX вијека рачунало се да у градовима живи до 15% народа. У 1910. години је, према државној статистици, у свим градским насељима живјело 34.569 становника, или у просјеку 3.400 по једном. Разумије се, раније је још мање људи живјело у црногорским варошима. Тако, на примјер, Цетиње, пријестоница државе, 1872. године је имало 115 кућа са око 500 становника, Ријека Црнојевића тада има 331, а новоосновани Даниловград (1869) до 400 душа. Послије 1878. године раст урбаних насеља „из ничега” представљао је прави историјски прогрес за развој црногорске грађанске државе и њеног друштва. Грађанска класа се састоји од остатака старе турске чаршије, затечене у градовима при њиховом ослобођењу 1877. и 1878. године (Подгорица, Бар, Улцињ), и од новог становништва које се досељава из околних градова или из разних крајева Турске и Аустро-Угарске. Трговцима, занатлијама и другим пословним људима придружују се државни чиновници, а у нову класу улазе и поједини стари главари и богатији сељаци. То су били елементи структуре грађанске класе Црне Горе овога доба. Са развојем градова успостављају се и нови односи град-село. Градске привредне и друштвене функције, чији су носиоци социјални слојеви трговаца, богатих занатлија и малих предузетника, продиру у сељачко друштво и убрзавају разарање његових ратничких темеља. Ипак, подаци указују да је било лакше подизати и ширити градове него изграђивати градине. Из тих разлога Црногорци су веома споро излазили из сељачких опанака.

Развој капиталистичке привреде у Црној Гори се споро развијао и послје 1878. године, због сиромаштва земље и због оскудице домаћег и страног капитала, а не због одсуства смисла њених људи да се баве капиталистичким начи-

ном производње, каквог су мишљења поједини истраживачи. Индустијских погона прије 1878. године у овој земљи нема. Једино је од 1874. године почела да ради једина пилана са гатером од 12 тестера на Ријеци Црнојевића. Од 1874. године држава је поклањала пажњу изградњи путева, а иза 1878. добавља и малу флоту која на Скадарском језеру постаје главни саобраћајни чинилац од Ријеке Црнојевића и Вир-Пазара до Скадра и ријеком Бојаном до мора. Главни копнени саобраћај одвија се најприје колским путем Цетиње – Котор (изграђен 1879-1884), а касније се продужава од Цетиња до Ријеке Црнојевића, оданде до Подгорице, а од Подгорице преко Даниловграда до Никшића. На почетку овог вијека шири се путна мрежа: изграђен је колски пут од Подгорице преко Лијеве Ријеке до Колашина, и од Матешева преко планине Трешњевица до Андријевице, административног средишта Васојевића. Тако је до 1910. године дужина колских путева повећана на 464 km. И касније се наставља градња колских путева, али Први балкански и Први свјетски рат зауставили су ову активност. Путеви и мостови грађени су кулуком или плаћањем у житу које је Русија слала Црној Гори као помоћ. Италијанским капиталом је изграђена и ускотрачна железничка пруга од Бара до Вир-Пазара. Изграђено је и пристаниште у Бару.

Стални поштански саобраћај се уводи у Црној Гори од 1873. године. Бригом државе релативно рано се уводи телеграфско, а касније и телефонско комуникарање. Црна Гора је међу првим балканским земљама увела аутомобил у саобраћај. Биле су то цивилизацијске тековине које су у овој земљи нашле примјену залагањем њеног владара који је, нема сумње, чинио велике напоре да земљу извуче из заосталости и да је привредно унаприједи. Дао је овај владар доста идеја за модернији привредни развој Црне Горе, од којих неке његове привредне иницијативе нијесу ни до данас реализоване.

Први новчани завод у Црној Гори се отвара 1864. године – Заложница црногорска. У Заложници се уз интерес од 8% залагало оружје, накит, дјелови свечане црногорске ношње, а рјеђе и некретнине. Почетком XX вијека отварају се модерне банке (у Никшићу, Подгорици и Цетињу). Почетни капитал долази од људи из владајуће куће Петровића, и високих државних функционера и богатих старих главара.

Новоослобођене области послје 1878. године имају велику привредну улогу, јер су богатије у односу на стари дио државне територије. У њима има више обрадивих површина, сјенокоса и бујних планинских пашњака. Ондје је било више од двије трећине (237) вођеница и већи број ваљаоница. Новоприпојени крајеви имају и доста шума, па ничу нове пилане и врши се савременија обрада дрвета. У Подгорици и Бару крајем прошлог и почетком овог вијека отварају се фабрике сапуна, а у Даниловграду (1910) пуштена је у рад једна фабрика за прераду вуне. Тада је у Црној Гори отворено и неколико парних млинова, а у Никшићу двије пиваре. Прорадиле су и двије војне радионице и неколико

штампарија (Цетиње, Никшић, Подгорица). То су први индустријски погони израђени углавном капиталом домаћих људи.

У црногорску привреду почетком овог вијека почиње да улази и страни капитал, прије свега италијански, па је 1903. отворен „Монопол дувана”, „Барско друштво” 1906. и „Електрично предузеће” на Цетињу 1910. године.

Прва државна валута – *йерѝер* – издаје се крајем прве деценије овог вијека, прво као ковани новац а онда и папирни. Валута је имала утолико већи значај што је њоме требало потврдити суверенитет владара у вријеме када се припремало његово крунисање за краља и проглашење Црне Горе за краљевину 1910. године. Иначе, увођење домаће владајуће валуте није имало неку значајнију улогу у развоју црногорских финансија.

Од 1869. године црногорска држава саставља буџет, мада у почетку искључиво владар располаже финансијским средствима. Књаз Никола је тај који сам води буџетске књиге у којима је извршено раздвајање „државних, манастирских и владаочевих добара и књига”. Касније се буџет као установа више осамостаљује, али је владар као самодржац имао скоро неограничен приступ државној каси. Буџет црногорске државе је у ово доба по приходима стално дефицитан, знатан удио у приходима чинила је новчана помоћ Русије. И зајмовима добијаним од иностраних банака попуњаван је буџетски дефицит земље.

VIII

Промјене у привредним односима у Црној Гори у ово доба дејствовале су у правцу разарања старог система братственичких и племенских односа, нарочито у домену њихове колективне својине – комуница. Племенске комунице држава је дијелила на братства и села, али и њих је власт тешко могла да заштити од захтјева појединаца који су тражили њихову даљу диобу на породице. Уопште узев, ово је вријеме када се дотадашње колективно власништво племена, села и братства све чешће дијели у корист индивидуалне породице, постаје индивидуално власништво. То је јачало утицај индивидуалне породице на рачун кућа шире родовске заједнице, малих и великих братстава. И то је била посљедица продирања капиталистичких односа на црногорско село.

Ипак, цијелим током развоја црногорске независне државе, племенска структура друштва није потпуно нестала, градска привреда је старе племенске установе и односе успјела да еродира, али не и да их потпуно уништи. Тај процес је ишао доста споро, јер је и познати Општи имовински законик (1888. године ступио на снагу) штитио старе имовинске заједнице од распадања. Племена су и даље опстајала и у терминологији и у пракси, иако је тешко тачно утврдити њихов број. Научници их дијеле на двије групе – црногорска и рашка племена. Нека од њих се додирују или су измијешана и са албанским племенима.

Највећа од ових племена су Васојевићи, Дробњаци и Кучи. Њихово ширење је трајало и у овом временском раздобљу. Све до краја Првог свјетског рата, на примјер, Васојевићи су захватили нове просторе, нарочито испаше за своја стада, мада је и ово племе, подијељено црногорско-турском границом, иза 1878. године, било изложено (Горњи Васојевићи) разарању њихове организације.

Лабављењем племенске и братственичке организације, „колективна душа брзо ишчезава, а све врлине везане за њу, слабе”. Уколико су нови привредни односи брже продирали у поједина племена, или је становништво већ било састављено од припадника разних племена и братстава, утолико су се брже дешавале промјене у племенској структури, а обичајно право замјењивано новим законским нормама. Разарање племенских структура било је видније у мијешаним, прије свега равничарским срединама – долини Зете, Никшићком пољу, Васојевићима, на горњем току Лима итд. Међутим, у изразито планинским областима, гдје је сточарство и даље било главна привредна грана, заснована добрим дијелом на искоришћавању комуница, промјене су се дешавале спорије. Такав је био случај са староцрногорским племенима у Катунској нахији, Братоножићима, Кучима и др.

Управно-територијалне реформе које су вршене у Црној Гори овога доба, засноване на државном законодавству, због жилавог задржавања неких племенских уредби и наслијеђене племенске организације, наслањале су се на границе старе племенске подјеле. Тај компромис видљив је и из неких одредаба Општег имовинског законика, чак и из Устава Књажевине Црне Горе (1905) и других законских прописа. И организација војске је била прилагођена старој племенској подјели. Црна Гора је ушла у XX вијек не напуштајући у свему племенско-територијални модел и начин организације управе у земљи (нахије, капетаније итд.) и организације војске. Истина, државна власт је потискивала и законодавством и другим средствима реформе племенске самоуправе, а народ је све мање учествовао у управљању земљом.

IX

Књаз–краљ Никола владао је као патријархално апсолутистички монарх, што се огледало и у његовом ословљавању, титулисању – *ѡсѡѡдар*. Он је слиједио политику свога стрица књаза Данила, па је наставио да наследи главаре замјењује чиновницима које је лично именовано, а они су само њему одговорни, па према томе имали су му бити беспоговорно послушни. Тако је од племенског човјека стварао чиновника поданичког менталитета. Државна власт надзире село као колектив, мијеша се у све и о свему одлучује што је раније припадало племену и селу. Сужене су функције племенског друштва до те мјере, да се оне пред крај XIX и почетком XX вијека своде, углавном, на руковање непод-

јељеним комуницама, на повремено одржавање племенских скупова (са знањем државних власти и њиховим одобрењем), на окупљање на светковинама и очувању свијести чланова племена о традицији племенске заједнице. И управо то чување свијести о племенској заједници и њеној припадности, продужавање његовања братственичке и племенске солидарности и узајамности међу припадницима племена, оставили су дубоке коријене да их није могло разорити ни буржоаско, па ни социјалистичко друштво након Другог свјетског рата. Отуда и данас живе традиционална схватања и осјећања о припадности некадашњој племенској заједници.

Грађанска држава са својим установама је чинила многошта да разори племенско друштво и да га замијени грађанским. Али у томе је, поред отпора о којима је напријед говорено, наилазила и на друге елементе сметњи који су овај процес успоравали. Један од тих елемената била је народна ношња, коју су све до иза уједињења 1918. године носили Црногорци. Наука на овај елеменат није до сада обрађала посебну пажњу, иако је ношња један од индикатора за комплексну анализу црногорског друштва овога доба. Народну ношњу су носили сви, почев од сељака до владара. Извори казују да су се само црногорски дипломати на путовањима у иностранство облачили по европској грађанској моди. А и тада су се по одјећи могли познати функционери млађе генерације. У Црној Гори се још крајем прошлог вијека с подозрењем гледа на школоване младиће који облаче европска грађанска одијела, па чак и књаз их назива „ускогађићама”.

И црногорска војска све до 1910. године нема своје униформе, него и војници и старјешине носе народну (сеоску) ношњу. Тек од проглашења Црне Горе краљевином 1910. године војска почиње да облачи руску униформу, али ни ње није било за све војнике. Тако је црногорска војска ушла у балканске ратове помијешане одјеће – руске војничке и сеоске. Са војничких фотографија се види да су једино официри били потпуно униформисани, док су војници, зависно од рода војске, још увијек били комбиновано одјевени и у Првом свјетском рату.

Историјски извори приказују црногорску свечану ношњу мање декоративном него што је „нуди” савремена кореографија, када је та ношња постала музејска вриједност. Богато украшена црногорска ношња је била веома скупа, па је облачена углавном у свечаним приликама, а свакодневно су је могли носити само функционери, народни прваци и богатији људи. Неки етнолог је сматрају црногорском војном униформом. На традиционалну народну ношњу сам указао као на један од елемената који свједочи, говори да је и у начину одијевања било тешко у Црној Гори створити грађанина у европском значењу тог појма.

Бројни историјски извори – посебно записници Великог суда и његове пре-суде, а такав је случај и са оним других судова Црне Горе, као и списи појединих органа државне управе – свједоче да су у другој половини XIX и на почет-

ку XX вијека, пропадале старе племенске уредбе и да је обичајно право замјењивано писаним законодавством. То је било од битног утицаја на мијењање и племенског морала и етике, како колектива тако и појединца. Нови привредни односи и друге грађанске новине чине да се црногорски племенски човјек, патријархалац, и у етничком смислу почео прилагођавати грађанском друштву и његовим етичким нормама и мјерилима. Крвна освета под ударом закона и суда нестaje, за све спорове и сељак и грађанин излазе пред судове као државне установе. Ријечју, и у свим, или готово свим, другим питањима овога доба црногорски човјек постепено мијења своја наслијеђена племенска схватања и начин понашања. Наравно, ове промјене нијесу ишле глатко. Напротив. Било је и великих криза, како у племенском колективитету тако и код појединаца. Тешко се патријархалац мирио са грађанским моралом и етичким одредбама, поготово оним у питању односа човјека према човјеку, заснованим на праву јачега и примјени силе, свеједно што су то право и та сила долазили од његове државе.

Буржоаско друштво Црне Горе није било толико моћно да би могло у доба књаза Николе да промијени свијест људи који су кроз десетине генерација васпитавани у духу демократских начела патријархалног друштва. И ту треба тражити један од узрока што грађанско друштво не само оновремене Црне Горе него и касније није успјело да племенску свијест и елементе патријархалног морала и етике код Црногораца потпуно замијени грађанским моралним нормама, грађанском етиком.

X

На промјене у привредној, друштвеној, политичкој, културној и вјерској сфери од почетка друге половине XIX вијека све значајнију улогу је вршила и црногорска интелигенција. Разумије се, знатан допринос културном животу Црне Горе дали су многи „извањци”. У почетку малобројна али с тенденцијом сталног повећања, да би на почетку XX вијека постала значајна друштвена и политичка снага у земљи. Образована је и васпитавана у домаћим и страним школама. До почетка Велике источне кризе (1878) у земљи је било отворено више од 40 основних школа, Богословија и Дјевојачки институт. Од 1879. до на освит XX вијека број основних школа је нарастао на 104, са 134 учитеља, 5368 ђака мушких и 286 женских. Црногорска држава је помагала отварање основних школа и у заграничним крајевима под турском влашћу, издржавала их и преко њих ширила националну идеологију и вршила пропаганду о ослобођењу народа од туђинске власти. Прву домаћу интелигенцију чине свештеници и учитељи образовани у Богословији, која је 1869. године отворена и повремено радила на Цетињу, или другим богословско-учитељским школама у Србији или Призрену. Дјевојачки институт на Цетињу, издржаван руском помоћи, образо-

вао је дјевојке, у првом реду из добростојећих црногорских кућа, а било је и оних из крајева Старе Србије. Од 1880. у Цетињу је радила нижа државна гимназија, која је од 1902. прерасла у потпуно вишу гимназију.

За образовање војног старјешинског кадра отворена је на Цетињу концем XIX вијека подофицирска школа, а почетком овог вијека и Пјешадијска официрска школа. Ове школе су допринијеле подизању војног образовања и културе старјешинског кадра у војсци.

Од 1913. отпочеле су рад нове гимназије у Никшићу, Беранама и Пећи. Подгоричка гимназија ради од 1907. године. У Даниловграду је отворена Земљодјелска школа, а једногодишњи курсеви за образовање пољопривредника су отворани у Подгорици, Бару, Андријевици и другим мјестима. У Пећи је послје Балканског рата отворена и Учитељска школа чији је задатак био да школује учитеље за рад у новоослобођеним крајевима.

У пљеваљском, бјелопољском и беранском крају и до 1912. године радиле су основне школе чије су издржавање помагале владе Црне Горе и Србије. У Пљевљима је почетком овог вијека отворена и српска гимназија. Разумије се, на турском државном територију радило је више школа за образовање и муслиманске дјеце. Већина тих школа је радила по програмима који су носили исламски вјерски печат. Послије Првог балканског рата (1912) број црногорских основних школа нараста у новодобијеним варошима и селима. Ширење школске мреже допринијело је повећању броја писмених људи у црногорској држави, а запажа се напредак и у култури њених грађана. Отварају се читаонице, државна библиотека на Цетињу, заснива се државни архив и музејска установа. Тако се и институционално стварају услови за културно напредовање грађана. Повећању писмености и подизању културног нивоа црногорског народа допринијела је и штампа („Црногорац”, „Глас Црногорца”) и периодика која је од почетка седамдесетих година излазила у Црној Гори. На почетку XX вијека штампа и периодика се умножавају. Али Црна Гора је још била на одстојању од „читачке револуције”, за разлику од западноевропских земаља које су кроз ту револуцију већ биле прошле.

Од средине XIX вијека држава је слала црногорске младиће на школовање и у иностранство, у почетку су то били претежно владареви сродници и синови из главарских кућа блиских династији. Поједине стране владе (Русије, Аустрије, Француске) давале су и стипендије за школовање црногорских „кућића”. Касније Русија и Аустрија повећавају број стипендија за школовање црногорске омладине, а и Италија се показује све издашнија у давању стипендија од посљедњих деценија XIX вијека. Разумије се, највише црногорске омладине се школовало у Србији. И онамо су у почетку ишли на школовање главарски синови, а касније све више одлазе младићи и из других социјалних слојева. Има их знатан број и из крајева који су све до Балканског рата били под турском

влашћу. Бистри младићи у страним срединама брзо се истичу, налазе се међу првима како у средњим школама тако и на универзитетима, али по повратку кући не дају им се могућности да искажу своје способности. Књаз и околина ће зазирати од школованих људи јер су они у страном свијету осим знања примали и идеје либерализма, стицали политичку културу и друге грађанске манире које су преносили у домаћу средину, покушавајући да је препоруде. Ниске плате ове интелигенције развијале су код ње менталитет чиновничке депресије и сталног незадовољства својим социјалним положајем.

Уласком школованих људи у црногорски државни апарат мијења се и начин управе у земљи. Писмени људи и образовани чиновници државну управу чине ефикаснијом и модернијом, за разлику од старих племенских главара – капетана и начелника, међу којима је било и неписмених. Учитељи и професори су били на цијени, јер школа ужива ауторитет у црногорском друштву које се развијало грађанским смјером. Такође су на цијени ријетки љекари, инжињери и други стручњаци. У Црној Гори су особито цијењени правници, будући да су они међу првима високошколцима заузимали високе државне положаје. Први дипломирани правник из Црне Горе био је Гавро Вуковић, син војводе и сенатора Миљана Вукова, човјек солидног правничког образовања и широке културе, заузимао је високе државне положаје а пуних 16 година био је министар иностраних дјела у владама књаза Николе.

Црногорска интелигенција од почетка XX вијека постаје све масовнија; она има све значајнији утицај и улогу у политичком и јавном животу у земљи. Њена је заслуга што је, као идејни предводник грађанске класе, прва отпочела оштру политичку борбу против аутократског режима владара, залажући се за уставност, парламентаризам и демократизацију црногорског друштва. Разумије се, интелигенција је знатно допринијела и културном напредовању Црне Горе, отшкринула је врата за улазак народа у „читачку револуцију”.

Цетињска богословија, односно касније Богословско-учитељска школа, која је образовала свештенике и учитеље у једном лицу, успјела је временом да овим кадровима промијени и карактер црногорске цркве. Тако већину свештеника прије 1914. чине школовани људи са завидном теолошком спремом, умјесто словима и вјерским обредима невјештих сеоских попова којима је свештеничко занимање било узгредно. Било је и у овом времену свештеника који су поред свештеничких обављали и друге дужности – чак и крчмара.

Од 1852. црква се само привидно осамостаљује од државе, иако је раздвојена владаарска од владичанске функције. Црногорско-приморска и скендеријска митрополија се сматрала, као и митрополије Карловачка, Београдска и Далматинско-буковинска, самосталном, аутокефалном. Она није признавала Цариградску патријаршију, која је 1766. године остваривала, по одлуци султана, јурисдикцију над епархијама Српске православне цркве. Од Његоша наовамо цр-

ногорске владике је потврђивао синод Руске православне цркве, а не карловачки митрополит – патријарх. То је био и одговор на аустријске покушаје да се црногорске владике вежу за српску православну цркву у њеној држави. Руски утицај је у овом чину био видан.

Књаз Никола, као и књаз Данило, имао је одлучујућу ријеч и у вођењу црквених послова. Он је одлучивао о личности која ће ступити на митрополитску столицу, иницирао је и друге иницијативе за унапређивање вјерског живота у земљи. Успио је да обнови многе цркве и неколико манастира, да подигне велељепни саборни храм у Никшићу, дворску цркву на Ћипуру поред Цетињског манастира, за његове владавине обновљено је или подигнуто више од 350 нових цркава, претежно сеоских. Наредбама је учвршћивао вјерске обреде који су били занемарени. Особито је учврстио обавезу поста, на чему је радио и књаз Данило, а ко би прекршио наређење и премрсио дане у четворо поста или сриједу и петак, плаћао је високу глобу, свештеник га за три године није смио причестити, а ако би то неки свештеник учинио – лишаван је парохије и службе. Поштовање поста сматрано је најбитнијим знаком православне религиозности (Црногорци су ове обавезе извршавали више због страха од казне свога господара, него од Бога). Наставио је политику свога стрица забране и претјераног трошења на крсним славама – „доста је да се по нашем српском обичају слави крсно име као успомена прађедовског крштења”. Постепено је старо необразовано свештенство замјењивано новим школованим. Тако је, на примјер, 1868. отпуштено 60 необразованих попова, а годишње су долазила свега 3-4 школована. Број свештеника по појединим областима Црне Горе био је различит – било је парохија са 150-200 вјерника, али и од 500 кућа.

Од 1878. године је у црногорској држави дјеловала и новооснована Рашко-захумска епископија, чије је сједиште било у манастиру Острогу. Послије Балканског рата установљена је у Пећи митрополија која је имала јурисдикцију над православним вјерницима у новоослобођеним крајевима. Црногорско-приморска митрополија је као аутокефална имала и свој устав (од 1905.).

Када је ријеч о књажевој вјерској политици, треба нагласити да је он имао толерантан став према својим поданицима и другог етноса и друге вјере. Наиме, послије проширења државне територије и међународног признања независности, Црна Гора је у својим границама имала припаднике албанског етноса, Муслимане и нешто Хрвата, односно вјернике римокатолике и муслимане. И једнима и другима држава је својом политиком и прописима гарантовала вјерске слободе и право на организовање својих вјерских институција. Нарочито је било значајно да је 1886. године дошло до потписивања Споразума о међусобном поштовању, облицима сарадње и слободи вјероисповијести између Римокатоличке цркве и Краљевине Црне Горе (Конкордат). По одредбама Конкордата римокатоличка вјера је слободно упражњавана у Црној Гори, папа се обаве-

зивао да ће прије именовања надбискупа Барске надбискупије, у чијој су јурисдикцији сви католици у Црној Гори, саопштити Влади „име кандидата, како би се сазнало да ли постоје чињенице или разлози политичког или грађанског карактера против именовања”. Барска надбискупија се такође обавезивала да ће у својим црквама за црногорског суверена молитву пјевати на старословенском језику. Односи црногорске државе и римске цркве су били уређени на начин који је онда био уобичајен за европска демократска друштва.

Муслиманима су гарантована вјерска права и слободе на основу одредаба Берлинског уговора, као и црногорских правних прописа који су детаљније третирали ову материју.

XI

Племенско друштво и његову патријархалну демократију с мање-више успјеха потискивала је државна власт посљедња два династа из куће Петровића. На рушевинама племенског друштва, али и компромисима са његовим обичајним нормама и патријархалним установама, изграђивали су они државну власт у Црној Гори. Ова власт је од почетка примила облике војничке монархије с наглашеним личним режимом владоца. Тако је започео своју владавину и на њој, додуше у политичким конфликтима, истрајавао књаз и краљ Никола. У периоду од 1860. до 1878. године црногорско племенско друштво и његова патријархална демократија покушавају да се преко својих племенских главара и заслужних ратника одбране од књажевог апсолутистичког режима. Међу најистакнутијим представницима оних који су покушали да владару дају отпор у циљу одбране патријархалне демократије били су истакнути племенски вође: војвода Марко Миљанов Поповић у Кучима, сердар Јоле Пилетић у Пиперима, нешто тише то чини и војвода Миљав Вуков у Васојевићима, енергичније револуционар из устанка у Херцеговини Пеко Павловић, војвода Машо Врбица и други заслужни ратници. Књаз Никола тај њихов отпор све до 1878. године толерише, јер ови главари имају велики ауторитет у својим племенима и Црној Гори уопште, они су изврсни организатори ослободилачке борбе, имали су истурену улогу у догађајима крваве драме у Великој источној кризи (1875-1878). Али после 1878. године, када постаје јасно да се самостална црногорска држава не може модернизовати задржавањем старих друштвених снага, књаз Никола, ослањајући се на савременији чиновнички апарат, одлучније креће у потискивање истакнутих главара старије генерације који су у име племенске демократије били за ограничење његовог режима владавине. Али он неће ни тада потпуно одбацити патријархалне институције старог друштва, иако ће ове главаре потпуно лишити утицаја у државној власти.

Реформе које је владалац спроводио последице територијалног увећања државе 1878, као сјенка су пратиле политички развој оновремене Русије. Зато су те промјене четврт вијека заобилазиле неминовност доношења устава земље. Књаз Никола јасно ставља до знања новим друштвеним снагама које постављају питање уставности – да „нама не треба уставности, која је у већини такозванијех образованијег држава јевропејскијех – гола лаж и опсјена”. Стално се позивао на примјер да ни царска Русија нема устава.

Доношење Општег имовинског законика (1888) имало је за циљ да све промјене које је вршила власт утемељи на усавршавању обичајних норми и патријархалних народних институција, које не би засијецале у аутократску власт књаза на врху државне пирамиде. Тако ће књаз Никола као патријархални господар земље аутократски владати све до 1905. године, па и касније, све до напуштања Црне Горе у јануару 1916. године. Његов режим је карактерисала мјешавина патријархалног домаћина – господара земље и његовог односа према народу, коме строго пријети завођењем и војничке дисциплине у остваривању грађанског реда и послушности – и снаге власти грађанске државе коју је изграђивао.

Књаз Никола све до иза 1878. године мало је што мијењао у државном уређењу наслијеђеном од књаза Данила. Реформе у управи и војсци изведене почетком седамдесетих година XIX вијека нијесу довеле до битних промјена у односу на претходно стање. Истина, војна организација је одвојена од управне. Народна војска као одбрамбена снага земље добила је 1872. године организацију редовне војске на територијално-племенском наслеђу, али не и нову опрему, школовани официрски кадар и дисциплину која одговара савременим европским армијама. Овако организована војска, вођена од племенских старих команданата – стотинаша, поткомандира, командира и војвода – који су имали велико борбено искуство стечено у устаничким борбама и ратовима 1852-1878. године, показала је успјехе и велику храброст. Али, због старомодне организације, заостајања у војничкој обуци, дисциплини, слабог наоружања модерним оружјем и без довољно школованог официрског кадра и стручног вођства, она ће у ратовима 1912-1916. године претрпјети велике људске губитке. Само приликом освајања Скадра 1912/1913. године избачено је из строја близу 10.000 официра и војника (погинулих и рањених). У Првом свјетском рату Црна Гора је изгубила око 25% цјелокупног свог становништва.

Књаз као апсолутни владалац давао је иницијативе за све промјене и у другим државним секторима. Тако је на његов захтјев одвојена управна од судске службе, а 1874. реформисао је и Сенат, попунивши га новим људима. Установа Сената је укинута 1879. године. Умјесто Сената установљени су Државни савјет, министарства и Велики суд. Овом реформом Државни савјет (чинили су га сви министри и она лица која је именовао књаз) имао је надлежности и функци-

је законодавног органа – нека врста народне скупштине чији је састав зависио од одлуке књаза. За првог предсједника Савјета књаз је поставио свог блиског рођака војводу Божа Петровића, који је истовремено вршио и функцију предсједника Великог суда. На тај начин је књаз обезбиједио да му ови органи буду у свему под контролом. Но, и поред ових реформи, судство и управа нијесу постали онолико ефикасни колико је то владар замишљао. Ово због тога што се оскудијевало у стручним руководећим кадровима, њиховим ефикаснијем дјеловању, а чинила је сметње и неразграниченост надлежности, на све њих још је снажан утицај старих племенских главара. Таква организација државних институција давала је могућност књазу Николи да се у свему мијеша и јавља у улози врховног арбитра – он управља, често сам суди и пресуђује, без обзира што то спада у надлежност органа које је сам поставио. Наравно, као врховни командант народне војске држао је војску под својом непосредном контролом.

Развој политичких односа иза 1878. године диктирао је потребу нових промјена у организацији и друштва и државе. Племенска демократија и њене институције исчезавају упоредо са топљењем патријархалног друштва које ју је створило и штитило. Ипак, ново грађанско друштво се споро развијало, државна власт је била усредсређена у рукама владара, развијала се и јачала неконтролисано од народа. То је био разлог опстајања личног, аутократског режима књаза и краља Николе све до краја његове владавине Црном Гором.

Посљедњи црногорски владар је био занимљиве људске природе, вјешт у опхођењу са народом и владањем њим, он је успијевао дуго времена да аутократски влада, само повремено под притиском нових друштвених снага ублажавао је оштрицу свог личног режима. Па ипак његов лични режим није могао избјећи озбиљне политичке кризе, борбе и сукобе са друштвеним снагама израстим у новим привредним и друштвеним околностима. Политички сукоби између књаза Николе и народа добиће на интензитету од 1905. године и неће се стишавати све до краја његове владавине.

ХИИ

На читавом јужнословенском простору 1903. године десиле су се крупне политичке промјене, неке и историјски преломне за поједине југословенске народе. Овом годином је отпочео период великог насиља на Балкану, али и масовног национализма. Мајски преврат 1903. године у Србији означио је крај владавине династије Обреновића, на краљевски пријесто је ступио краљ Петар Карађорђевић, унук Војда српске народне револуције (1804-1813) и зет књаза Николе. Смјена на србијанском пријестолу довела је до заокрета у спољној политици Србије: умјесто дотадашње везаности за Аустро-Угарску и њеног преовлађујућег утицаја на спољну политику два посљедња владара династије Обре-

новића, краљ Петар I Карађорђевић се ослања на Русију, а преко ње и на њену савезницу Француску. У унутрашњој политици нови краљ и његове владе омогућавају развој парламентарне демократије у Србији, па њено сељачко друштво које ју остварује бива изазовно и за друге балканске земље. Разумије се, ове промјене највише имају одјека у Црној Гори.

И у окупираној Босни и Херцеговини тада се завршио период владавине Бенамина Калаја, послјије чега ће доћи до снажења српске националне свијести и организовања новог типа омладинског покрета. И у Хрватској је тада завршен период мађаронског режима бана Хуена Хедерварија, што је, као и криза у Мађарској 1904, дало подстицаја да хрватске политичке странке доживе унутрашњу трансформацију, да политика новог курса доведе до зближавања хрватских и српских грађанских странака на југословенској демократској платформи. Македонски Словени и други њихови сународници дижу 2. августа 1903. године Илинденски устанак, који истина неће успјети да Македонију ослободи тешке петвјековне турске владавине, али ће натјерати велике силе да октобра 1903. године затраже енергично од Турске да спроведе реформе у Македонији и другим балканским покрајинама. Али како је турска влада по старом обичају оклијевала, настављени су немири у Македонији и Старој Србији. Сви ови догађаји утицали су на снажење националних покрета до 1914. године – и убрзавали процес српског и југословенског уједињења, али и немјерљиво повећали патњу и пролијевање крви у ратовима 1912-1918. године.

У 1903. години није било промјена у црногорском државном врху, али су споменути догађаји имали значајног утицаја на политичка кретања и у овој земљи. Династички преврат у Србији директно је погодио план књаза Николе да један његов син постане насљедник пријестола у Србији. Иако је због тога био незадовољан доласком на београдски пријесто његовог зета, црногорски књаз, кога су од 1900. титулисали „Краљевско височанство”, помирио се с тиме, па се од краја 1903. године до средине 1905. воде преговори о склапању тјешњег политичког савеза између Црне Горе и Србије. Међутим, савез није склопљен због захтјева црногорског владара и његове владе да се подијеле интересне сфере у Старој Србији између двије државе и да се о овом међудржавном уговору упозна руски цар. Црна Гора је у спољној и унутрашњој политици била зависна од Русије, па је и склапање политичког савеза са Србијом условљавала саглашношћу руског императора. Та зависност Црне Горе од Русије била је и прије династичке смјене на српском пријестолу предмет критике црногорског владара, приговарало му се од стране опозиције због његове слијепе послушности руском цару, а што је имало за посљедицу назадовање „у сваком погледу, и у свим гранама државног развића, иза свију осталих држава”.

Књаз Никола је по угледу на руског цара одржавао своју аутократску власт и спречавао демократизовање управе у земљи. Игнорисао је захтјеве опозиције да

држава добије уставно уређење, сматрајући да црногорски народ није томе дора-стао. По њему: „Најбољи је устав правда и здрав разум. У нашој патријархалној монархији ми се осјећамо мирни и срећни”. Но, развој догађаја у југословенским земљама и затим буржоаска револуција 1905. у Русији натјерали су га да и сам нешто промијени у државном систему у Црној Гори. Руска револуција је извршила утицај на јачање демократских потреба и демократске идеологије и у Црној Гори и у Србији. Она је дала подстицај на уставно демократизовање и у оба су-сједна царства – Хабзбуршком и у Турском. Ипак, на прокламоване демократске реформе руског цара Николаја II најбрже је реаговао књаз Никола. Наиме, када је руски цар 30. октобра 1905. обећао увођење неких демократских реформи и сазив Думе у Руској империји, црногорски књаз је већ сјутрадан – 31. октобра (Лу-чиндан) Прокламацијом обавијестио црногорски народ да је одлучио да „из савр-шене слободне руке дарује народу извјесна права” и да омогући да народни представници „судјелују у народнијем пословима и управи”. Како је замислио доношење устава јасно је саопштио у прокламацији у којој је тражио да Црногор-ци изаберу своје посланике и да му их упуте „на договор” да заједнички донесу устав Књажевине Црне Горе. Упозорио је народ да од њега не очекују више него што може да му понуди – „за ови пут моја раздашност неће бити веома велика, али ни мања од вашег свјесног очекивања”. На основу тако замишљеног давања права народу на устав изабрана је 27. новембра 1905. године Уставотворна скуп-штина на основу јавног права гласа мушкараца старијих од 21 године. Скупшти-на од 76 посланика (изборну јединицу чиниле су капетаније, свака је давала по једног посланика и шест варошких општина, укупно 62, док је 14 посланика до-лазило по положају) састала се на Никољдан (19. децембра 1905), и „изгласала” октроисани устав који је израдио књаз Никола, уз стручну сарадњу правника-са-вјетника за уставна питања Стевана Ђурчића, новинара и конзервативног бео-градског политичара. Никољданска скупштина једногласно је примила „дарова-ни” устав израђен на основу Намјесничког устава Србије из 1869. године.

Од књажеве Лучинданске прокламације, којом је обећао да ће земљи дарова-ти устав, политички сукоби у Црној Гори су узели великог маха. У земљи се ак-тивира ојачала буржоазија, а из њене средине је израстао омладински покрет који енергично тражи преуређење цјелокупне управе у држави и њену демокра-тизацију. Црногорска универзитетска омладина је у Београду, 21. новембра, из-дала прокламацију („Ријеч црногорске универзитетске омладине”), у којој је оштро осудила књажев аутократизам, његову унутрашњу и спољну политику, тражила је формирање грађанских странака и завођење парламентаризма. Књаз није дозволио да се формирају политичке странке прије избора за Уставотвор-ну скупштину и „усвајања” његовог устава. На тај начин суверенитет је у цје-лости припао владару по уставу који је сам предложио и практично донио. Задржао је право да устав може укинути, кад се за то укаже прилика.

Црна Гора је овим уставом постала уставна, али не и парламентарна монархија. Но, и овај октроисани устав дао је могућности да се распламсају политичке борбе, формирају политичке странке из посланичког клуба. Прво је настала Народна странка („Клубаши“) са програмом сличним Радикалној партији у Србији („Народна мисао“, лист покренут 1906. у Никшићу, је њен орган). Присталице књаза Николе организовали су противстранку – Праву народну странку („Праваши“). До краја постојања црногорске самосталне државе ове двије политичке странке водиће политичке борбе око демократизације земље: Клубаши ће се залагати за парламентаризам, увођење више законитости и реда у управи и за одговорност владара народу, док ће Праваши упорно бранити краљевски режим.

Тако је трећи период епохе посљедњег црногорског владара протекао у оштрим и драматичним уставним борбама које су изазвале велику политичку кризу у Црној Гори. Криза је постајала све акутнија будући да је владалац пружао веома оштар отпор Клубашима и другим политичким струјама у држави које су чиниле његову опозицију. Политичке противнике режим је прогонио, хапсио и судио, дошло је до двије велике политичке афере (Бомбашког и Колашинског процеса), све то је имало за посљедицу даље снажење опозиције, док је у народу расло нерасположење према владару и његовом двору. Захтјеве опозиције све више је потстрекавала и званична и незванична Србија. То је имало за посљедицу заоштравање и изазивање кризе у односима између цетињског и београдског двора, односно доводило је до веома негативних односа између двије братске земље. Опозиција је отварањем питања демократизовања политичког система истовремено све отвореније истицала и идеју уједињења Црне Горе и Србије, наравно – уз претходни обрачун са Турским Царством.

Црногорски владар је био ријешен да онемогући радикалне захтјеве опозиције и омладинског националног покрета који су тражили увођење парламентарне демократије. У томе је он и даље слиједио руског цара, који, ипак, иза 1905. није омогућио да се у Русији широм отворе врата парламентарној демократији. Николај II није био спреман да пређе на уставни начин владавине. То руско демократско застајкивање имало је директног одраза на политичке прилике у Црној Гори. Књаз је предузимао све мјере да онемогући демократизовање земље које би ограничило његов лични режим владавине. Када је Павел Миљуков, идеолог руског либерализма, посјетио 1908. Цетиње, запазио је да се у црногорској пријестоници „на улицама не говори гласно. Овдје не само зидови, него и сам ваздух имају уши и слушају. Овдје се чак и међу четири зида говори шапатом и конспирира“. Миљуков је стекао увјерење да је књаз дао земљи устав, јер је на то био присиљен од демократске опозиције која је била одлучна да му ограничи аутократску владавину.

Од јануара 1909. и група официра ради на стварању завјере, са циљем да се књаз натјера на увођење демократије, али та завјера је брзо откривена. Режим

је реаговао одлучно. У Колашину је одржан тајни процес пред Војним судом, оптужених је било 161, од којих су само 10 били цивили, а остали официри и војници. Већина оптужених је била из сјеверних крајева Црне Горе (највише из Васојевића). На смрт је осуђено 11, а стријелано је 5 људи, док су остали на смрт осуђени били изван руку режима. Колашински процес је довео до бурног протеста у Србији, српска демократска јавност је оштро реаговала и ван Србије, а књазу Николи су упућене критике и са других страна. Српски националистички кругови ове репресивне мјере и владареву политику уопште доводили су у везу с његовим скретањем у спољној политици према Аустро-Угарској. И у Русији се на црногорског владара све сумњичавије гледало.

У жељи да поврати пољуљани углед и стабилизује власт, књаз је одлучио да Црну Гору уздигне на степен краљевине, а себе крунише за краља. То је одговарало његовој идеолошко-политичкој концепцији по којој династији Петровића припада заслуга и историјско право да тај статус прибави Црној Гори, као „класичној српској земљи”, у којој је и настало прво српско краљевство у средњем вијеку. У ствари он је у чину проглашења Црне Горе за краљевину видио могућност да сачува свој пријесто, јер ће „двје српске државе” бити на том степену равноправне у рјешавању проблема у међусобним односима и борби за довршење ослобођења српског народа. Он је ту политичку мисао јавно истакао у својој пријесточној бесједи у Народној скупштини на Цетињу, која је, 15. августа 1910. године, прогласила Црну Гору за краљевину а књаза Николу за краља Црне Горе. Наиме, сходно идеолошким концепцијама, које је од почетка своје владавине развијао, на одлуку Народне скупштине о проглашењу краљевине, књаз је, између осталог, одговорио да прима „краљевско достојанство које проширеној Црној Гори припада по историјском праву и по сопственим заслугама, будући тврдо убијеђен да ће све велике силе са благословом поздравити, поред једне краљевине у српском Подунављу, ову другу у српском Приморју, као једну залогу више за културни напредак и мир на овој граници између Истока и Запада, а Словенство и сви Срби као још једно више јемство за опстанак и бољу будућност свога племена”.

Проглашење Црне Горе за Краљевину и књаза за краља изазвало је политичко активирање државних чинилаца у свим правцима. Оно је имало више значаја за спољну, него за унутрашњу политику државе. Краљ је сматрао да је наступио погодно вријеме да земљу још прошири на неослобођене српске области. У духу политичке идеологије и владарске државне политике Црна Гора је имала и историјску обавезу и историјско право да својим границама обухвати неослобођене дјелове Старе Србије и средњовјековне Зете. То је добро запазила и једна енглеска новинарка која је у то вријеме боравила у Црној Гори, када је написала: „краљ мора имати краљевство, јер му европске силе неће дозволити да буде краљ. Ускоро ће бити рата”. И заиста краљ Никола неће дуго чекати на нови

рат и проширење краљевства. У Првом балканском рату Црна Гора је остварила знатан дио својих националних интереса и ратних циљева.

XIII

Владавина посљедњег династа из куће Петровића започела је разбуктавањем сељачких устанака српског народа око граница Црне Горе 1861-1862. године. Жариште устанка било је у Херцеговини и у области Васојевића у долини Лима. Започети још 1852-1854. ови устанци су привремено били стишани у годинама разграничења Црне Горе и Турског Царства 1858-1860. године. Међутим, ратоборни војвода Мирко, који је првих година у име младог књаза Николе управљао земљом, подбуђивао је народ око тек означених граница Црне Горе, вјерујући да ће тиме натјерати велике силе да поново изврше притисак на Турску, да Црној Гори уступи дјелове Херцеговине и Доње Васојевиће који су *de facto* признавали црногорску а не турску власт. При томе је рачунао и на помоћ Србије. Тако се Црна Гора поново нашла у рату с Турском – услиједио је други Омер-пашин напад 1862. године.

Књажевина Србија је у овом рату држала страну Црне Горе, пружила јој је помоћ у оружју и муницији, али није ушла у рат. То је довело до затегнутих политичких односа између двије владарске куће. Црна Гора је била принуђена да сама води рат против неупоредиво надмоћнијег Турског Царства. И поред великог ратног пожртвовања, одлучне и јуначке одбране Црногораца, цетињским владајућим круговима било је јасно да Црна Гора неће издржати, запријетила је опасност да ће је прегазити велика армија којом је веома успјешно командовао Омер-паша Латас. Али и овога пута велике силе, у првом реду Русија и Француска, извршиле су притисак на Порту да нареди обуставу непријатељстава и приступи преговорима за склапање мира са књазом Николом. Мир је склопљен на Ријечи Црнојевића (септембра 1862) под условима који нијесу били повољни за Црну Гору, али на бази *statusa quo*. Послије овог рата књаз Никола је наставио да сређује унутрашње прилике у земљи, али и да одржава тијесне везе са племенским главарима око граница Црне Горе и да их подстиче да народ припремају за нови устанак. Наредних година се и Црна Гора припремала за поновни обрачун с Турским Царством.

Црна Гора ни раније нити у доба владавине краља Николе није имала свог писаног националног и државног програма. Али то не значи да је била лишена шире националне програмске оријентације и политичке мисли коју је осмишљавао књаз а које су се досљедно држали црногорски званични кругови и локални органи. Суштину те политичке оријентације чинила је перманентна ослободилачка акција за национално и социјално ослобођење српског народа од вишевијековног турског угњетавања. Као непосредни циљ црногорски владар је

истицао ослобођење и задобијање околних области на које је Црна Гора полагала етничка и историјска права (задобијање „Дједовине“). Црногорски званични кругови на челу с књазом Николом су сматрали да би проширењем црногорске државе на плодније области доње Зете, Херцеговине и Старе Србије, добијањем градова и стварањем тржишта и изласком на Јадранско море били задовољени национални и друштвено-економски интереси ове земље. То је био ближи и непосреднији циљ спољнополитичког програма Црне Горе онога времена. Много замашнији, сложенији и теже изводљив национални програм подразумијевао је организовање и пружање помоћи ослободилачким покретима српског народа на ширем простору, истина, у тијесној сарадњи и савезу са братском Србијом, што би довело и до стварања простране и снажне црногорске државе. Ослободилачки програм, у коме је у акцијама за ослобођење српског народа, било и предвиђено и подстицање и помагање покрета за ослобођење и сјеверноалбанских племена од турске власти, као и повезивање Црне Горе са осталим балканским народима против Турског Царства, уклапао се у токове националних револуција балканских народа, које су чиниле карику у другом ланцу грађанских револуција које су потресале европски континент од краја XVIII до почетка XX вијека.

Осмишљавајући спољнополитички програм Црне Горе књаз Никола је недвосмислено истицао „историјска права“ на некадашње српске земље и мимо граница „Иванбеговине“ (државе господара Црнојевића) и Зете Војислављевића и Балшића. Његов политички и национални план имао је за циљ да се црногорска држава прошири на знатан дио области које су припадале некадашњем Душановом царству. Сматрао је он да му по историјском праву припадају и градови Пећ и Призрен, први као средиште Српске православне цркве, а други као једна од пријестоница цара Душана. То је он јасно и јавно саопштио још шездесетих година у својим политичким списима и патриотским пјесмама, нарочито у пјесми „Онамо, 'намо...“. За књаза Николу је борба за ослобођење српског народа од Турака и сједињавање некадашњих области српске средњовјековне државе са слободном Црном Гором био главни циљ државне политике. Црна Гора је по њему имала историјску обавезу да оствари то легитимно историјско право. Сматрао је сагласним националним завјетом и „аманетом предака“ да крене у борбу гдје га зове „Старина мила“ и да отјера Турке са Косова и из Призрена, града гдје се налазе развалине некадашњег царског двора који ће „бити главни град Црне Горе“. Политичка стратегија Црне Горе по књажевој замисли од шездесетих година па све до Балканског рата (1912) била је усмјерена на територијално ширење Црне Горе, а идеолошки је била мотивисана као легитимно право ослобођења историјских територија српских средњовјековних земаља. То је био и егзистенцијални императив да црногорска држава дође до плодног земљишта и других богатијих привредних ресурса, да

оствари повољније геокомуникације са спољним окружењем и да тако створи потребне материјалне услове за несметан друштвени живот.

Међутим, на путу остварења овако замишљене стратегије ширења Црне Горе препреку су чинили слични геополитички планови Србије. Због тога ће бити повременог спорења књаза Николе са владарима Србије, око разграничења интересних сфера у областима Старе Србије. Та спорења око граница утицаја једне и друге државе трајала су све до завршетка Првог балканског рата 1912. године. Ти политички сукоби негативно су се одражавали на јединство српског националног покрета, династичка трвења су стварала и неповјерење код народа у искрене политичке намјере и цетињског и београдског двора.

Наступајући са националним планом ширења своје државе на историјске српске просторе, књаз и цетињски владајући кругови су перманентно истицали да је Црна Гора „класична српска земља” и да су Црногорци најраснији Динарци и „најчистији дио српског народа”, те да им то даје право на првенство „у Српству”. Потенциране су националне и историјске заслуге Црне Горе и њене династије које је она имала у дугом процесу борбе за национално и социјално ослобођење српског народа, па је на основу тих заслуга и историјског права тражено и територијално проширење црногорске државе на старе области српских средњовјековних држава.

Књаз Никола је од почетка своје владавине па све тамо до иза 1903. године развијао политичку мисао и националну идеологију елитног српског национализма по којој Црној Гори припада водећа улога у српском народу. Још као млад владар заносио се идејом „уједињења српства”, чак и по цијену одрицања од пријестола у корист српског кнеза Михаила. Али последице убиства кнеза Михаила Обреновића 1868. године и довођењем на пријесто малолетног Милана из споредне гране лозе Обреновића, књазу Николи је постало јасно да је тешко остварљива његова потајна жеља да засједне на књажевски трон Србије. Тада је схватио да то значи и крај политичком савезу о сарадњи и заједничком националном дјеловању двију држава на ослобођењу српског народа и њиховом уједињењу под кнезом Михаилом Обреновићем, склопљеном 23. септембра 1866. године. Показало се да је овај споразум био више плод лијепих жеља него политички реалитет у оно вријеме. Јер, оба владара нијесу били увјерени у реализацију овог споразума. Књаз Никола је пристао да се одрекне пријестола у корист кнеза Михаила прижељкујући да ће га наслиједити пошто овај није имао директног потомка.

Иначе, књаз Никола је био занимљив човјек, више контроверзан него досљедан државник, обезбјеђење династичких интереса му је било на првом мјесту. Показаће се да је за интересе династије био понекад спреман да стави у други план шире националне интересе. Ипак, он је био владар високих патриотских

осјећања, родољуб који је све до на освит XX вијека узиман за узор у српском и јужнословенском свијету.

Црна Гора је, досљедна својој политичкој и идеолошкој стратегији, и послије 1868. наставила да шири националну пропаганду и подстиче на отпор турској власти народне прваке око својих граница, у првом реду у Херцеговини и долини Лима – у Васојевићима. Тај револуционарни рад, везе са Уједињеном омладином српском и чврст ослонац на Русију учинили су да порасте углед и Црне Горе и њеног владара у српском народу и међу Јужним Словенима уопште. Црну Гору су и Бугари онда узимали као узоран примјер како се дјелује на плану уједињавања „напора у ослободилачкој борби против наших непријатеља”. Књаз Никола је послије прве посјете Санкт Петербургу 1868, гдје је лијепо дочекан и уз све државничке почести уживао гостопримство руског цара, постао фаворит руске политике у српском народу. Он ће то остати све до иза 1903. године. Русија се у својој балканској политици наслањала на Црну Гору, јер је Србија под Обреновићима водила политику ослонаца на Аустро-Угарску. То је имало за последицу слабљење угледа Србије у цјелокупном српском народу, док су истовремено Црна Гора и њен владар доживљавали велико уважавање међу свим Јужним Словенима.

Црна Гора је од почетка седамдесетих година потајно радила на припремању устанака у Херцеговини, у долини Лима, и другим околним крајевима, гдје ће у јулу 1875. године свом силином поново букнути устанци. Социјално-аграрни узроци ових устанака су добро обрађени у историографији. Устанци у Херцеговини и долини Лима, које је потпалила Црна Гора, наредних недјеља, мјесеци и година проширили су се на Босну, дјелове Старе Србије, на македонски и бугарски простор, захватили су Грке и Албанце. Тако је опочела Велика источна криза (1875-1878), једна од најсложенијих и најдраматичнијих фаза у развоју вјековног Источног питања. У ову крваву балканску драму уклапа се и рат Црне Горе, у савезу са Србијом, против Турске 1876-1878. године. Улазећи у рат ове двије земље су ушле у вртлоге неизвјесног рјешења и свог међународног статуса и крајње неизвјесног исхода ослобођења својих сународника у устаничким областима.

Црногорски књаз се у великој источној кризи показао дораслим догађајима о којима су и овога пута одлучивале велике европске силе. И Црна Гора, као и друге балканске државе, ратујући за национално и социјално ослобођење српског народа, на свој специфичан начин изводила је народну и аграрну револуцију. Њено помагање устанка у Херцеговини и сусједним областима Старе Србије, сматра се, као и ратовање против Турског царства 1876-1878, па и до 1880, значајном фазом у процесу социјалне и националне револуције балканских народа у XIX и на почетку XX вијека. Из ове фазе балканске револуције, када је свом жестином покренуто цјелокупно Источно питање, чиме је изазвано

и уплитање у његово рјешавање свих његових спољних фактора – великих сила – Црна Гора је успјела да изађе побједником и да донекле задовољи дио својих националних и социјалних интереса. Томе што нијесу потпуно задовољени њени национални програмски циљеви узрок треба тражити у ставу спољног фактора – европске силе су кројиле политичку карту Балкана.

Берлински конгрес 1878. је поништио много црногорских ратних успјеха. Велике силе су својим одлукама нанијеле велики пораз Црној Гори и Србији, односно игнорисале су националне интересе српског народа у цјелини. Овим одлукама катастрофално су поражени, за зеленим столом, и остали јужнословенски балкански народи. Мање или више свима је ускраћено право на коначно остварење националног и социјалног ослобођења од анахроног османског феудалног система и његове тиранске владавине.

Црној Гори и Србији Берлински конгрес је признао међународну независност и извјесно територијално проширење, али им није допустио ослобођење Старе Србије и стварање заједничке границе на том простору. Иако је Црна Гора у Берлину нешто боље прошла, ипак њени ослободилачки ратни циљеви нијесу били задовољни, а ограничени национални успјех значајно је, у ствари, одлагање и пресијецање њеног револуционарног националног програма са огромним историјским посљедицама. Биће она принуђена да за ослобођење својих сународника пролијева још много крви на почетку XX вијека. Тада ће и доћи до расплета Источног питања, чији почетак и овога пута оглашава Црна Гора.

На историјским правима и заслугама династије Петровића „за Српство” застизао се спољнополитички и војни план Црне Горе, односно њени ратни циљеви и у Балканском рату. Када је Црна Гора, као прва од балканских савезница, објавила рат Турском царству, 8. октобра 1912. године, у прокламацији краља Николе се као ратни циљ на првом мјесту истицало довршење ослобођења српског народа од петвјековне турске владавине која га угњетава на очиглед цивилизоване Европе. Са тим циљем црногорска војска је ослободила дјелове Старе Србије (са градовима: Беранама, Бијелим Пољем, Пљевљима, Рожајем, Плавом, Пећи и Ђаковицом). Црној Гори је Лондонска мировна конференција (1913), признала право на ове новоослобођене крајеве, површине око 5.000 km² (проширена државна територија из 1913. износила је 14.443 km²).

Међутим, ни овим територијалним проширењем нијесу били задовољени црногорски ратни циљеви и историјска права на која се позивао краљ Никола. Прво, Црна Гора није успјела да се споразумије са Србијом око разграничења територија у Старој Србији, посебно није испуњена жеља црногорског краља да му припадне Призрен, некадашња пријестоница цара Душана. Друго, велике силе су принудиле Црну Гору да напусти заузети Скадар (средњовјековну пријестоницу Зете), који ју је коштао великих људских губитака и других жртава. Треће, новоформирана албанска држава (1913), призната од великих сила на

енергично залагање средњоевропских империјалистичких земаља (Аустро-Угарске, Њемачке и Италије), означила је крај политичким аспирацијама црногорских водећих кругова да Црна Гора размакне своје границе к југу, односно да добије територије које су чиниле саставни дио средњовјековне Зете. (У Балканском рату црногорска граница се само незнатно помјерила према Албанији – на подручја Крајине, Скадарског језера, Хота и Груда. Тако није дошло до остварења плана о присаједињењу читаве скадарске Малесије, чија су се племена још од Његошева времена ослањала на Црну Гору у борби за ослобођење од турске владавине).

Балкански народи су у ратовима 1912. и 1913. још једном отворили кризу у којој се рјешавало Источно питање. Они су показали да су балканске земље сазреле у процесу својих националних револуција да могу и саме, без помоћи великих држава, да изађу на крај са Турским Царством, и да се ријеше османског источњачког феудализма. Сломом Турске на Балкану ослобођени су балкански народи азијатског завојевача који их је пет вјекова држао у ропству. Међутим, остварени ратни резултати и овога пута подвргнути су претресу и оцјени великих сила које су држале конце рјешења Источног питања у својим рукама. Но, велесиле су се, овога пута, морале помирити са фактичким стањем да је у балканским ратовима остварено политичко начело „*Балкан балканским народима*” које је постављено српском националном револуцијом првих деценија XIX вијека и истовремено организованијом борбом Црногораца против Турака и ударањем темеља црногорској држави, затим грчком револуцијом (1821) и другим догађајима који су омогућили стварање и других балканских држава. Све то се одвијало кроз дуг процес народних револуција на балканском простору, у којима је сваки народ, поред заједничких револуционарних одлика, имао и свој специфичан пут развоја. У склопу балканских револуција Црна Гора је имала изражено специфичан развој настанка, ширења и коначног конституисања као независна грађанска држава.

Побједе Црне Горе и Србије у Балканском рату ојачале су напоре за њихово уједињење, али и за прерастање југословенске идеје у југословенско питање, односно дале су замаха бржем ходу у сусрет уједињењу југословенских народа. Заједничком границом Црне Горе и Србије створени су услови да се два владара почну споразумијевати и о модалитетима уједињења. Чинили су то под притиском народа захваћеног масовним национализмом. План је предвиђао прво стварање једног федеративног српског царства, у коме би Црна Гора задржала своју државност а њен краљ сачувао круну. За модел таквог уједињења узиман је примјер положаја Баварске у Њемачком Рајху. Али аустроугарска агресија на Србију, којом је отпочео Први европски односно свјетски рат 1914. године, а на коју је краљ Никола одговорио ратном прокламацијом у којој је Црногорце позвао у „свети рат за слободу Српства и Југословенства”, прекинула је започете

преговоре о уједињењу на овој основи. Након завршетка Првог свјетског рата уједињење Црне Горе и Србије остварено је на начин који није остављао мјеста за краља Николу и династију Петровића у новоствореној југословенској држави, што није остало без посљедица на даљи живот и развој Црне Горе. Али то је тема за себе.

XIV

У историјској науци је, додуше више узгредно, писано о интеграционим процесима у Црној Гори који су се одвијали у другој половини XIX и на почетку XX вијека. Међутим, о овим питањима наука још дугује одговоре. Прецизније речено, недовољно је истражено питање територијалне и друштвене интеграције у Црној Гори онога доба. О овом питању је писано и даље се пише доста упрошћено, без дубљег истраживања емпирије, иако се ради о сложеним друштвеним појавама од значаја не само за историјску већ и за друге њој сродне науке – етнологију, социологију, право, демографију, социјалну психологију па и друге научне дисциплине. Интеграциони процеси у Црној Гори у доба владавине посљедњег владара из куће Петровића пролазили су кроз три фазе. Прва фаза интеграције одвијала се од разграничења Црне Горе и Турске 1858/59. до 1878. године. У овом периоду лакше и брже се остварује интеграција новодобијених крајева, који су ушли у састав црногорске државе и њеног друштва, јер се радило о чисто племенским срединама, иако све до седамдесетих година држава још има двојни назив – *Књажевина Црна Гора и Брда*. Од 1878. настаје друга фаза интеграције црногорске државе (одражава се и у јединственом наслову: *Књажевина Црна Гора*) и њеног друштва, знатно сложенија од претходне. Ради се о више него троструком проширењу државне територије с богатијим природним и другим привредним потенцијалима, са етнички и вјерски мијешаним становништвом, становништвом нешто другачије историјске традиције, градским становништвом чаршијског менталитета које се битно разликовао по много чему од менталитета племенског друштва итд. Иако је процес интеграције у овом периоду био под снажним утицајем државних институција и нових капиталистичких привредних односа, који су разарали патријархално сељачко друштво и племенске структуре, ипак у овој фази није извршена потпуна интеграција и створено јединствено грађанско друштво Црне Горе.

У трећој фази, која је започела након завршетка Балканског рата, тек се отварају веома сложени процеси интеграције новоослобођених области са предбалканском Црном Гором. Краљевина Црна Гора је остварила суверенитет – територијални и политички – над новодобијеном територијом, гдје затиче доста разубуђену структуру становништва, проширујући на њу своје државне функ-

ције, с незнатним прилагођавањем и трансформацијом надлежности појединих органа у доменима војних, управних, судских, просвјетних и других сектора. На ослобођеној територији се примјењивало и различито право, законодавство. На овим просторима, који су чинили више него трећину државне територије, није било компактних племенских организација (изузетак су Доњи Васојевићи), становништво је мијешаног националног и вјерског састава (Срби, Албанци, Муслимани, Роми), са различитим традицијама, нивоом културе, менталитетом, са веома ниском писменошћу; највише га је сељачког социјалног статуса, али у варошима је затечена и врло шаролика чаршија, грађанство је вишенационално, састављено претежно од трговачког и разноврсног занатлијског свијета. Интелигенција је малобројна, а по националном и вјерском саставу такође мјешовита. Све то је усправало интеграционе процесе са предбалканском Црном Гором.

За бржу интеграцију становништва из области Старе Србије са народом предбалканске Црне Горе од великог значаја било је замишљено рјешење социјално-аграрних односа у територијално увећаној држави. Одлазак Османског Царства значајно је и политички и економски крах његових феудалних установа у новодобијеним областима. Наиме, феудални односи источњачког османског типа су са сломом турске власти били начелно разбијени, иако је многа питања из домена велепосједничког власништва, односно беговских права располагања земљом, тек требало правно разријешити преговорима између црногорске и турске владе. Стога су затечени друштвено-економски, прије свега аграрни односи и даље били успоравајући фактор бржег привредног развоја и друштвене интеграције новодобијених крајева у јединствен привредни, друштвени, политички, културни и просвјетни систем црногорске државе.

Процес рјешавања аграрног питања, започет насељавањем Црногораца у нове крајеве, највише у Метохију, изазвао је још јачи талас миграције муслиманског становништва, које је, иначе, с отпором прихвратило нову црногорску власт, у Турску. Рјешавање аграрног питања, које је имало битан значај, не само за рјешавање социјалног статуса масе Црногораца гладних за обрадивом земљом, него и за интеграцију и хомогенизацију становништва у земљи, успорило је, међутим, више узрока, а Први свјетски рат је одложио започети процес колонизације до иза 1918. године. Први свјетски рат одложио је процес интеграције и у свим другим доменима привредног и друштвеног живота на просторима који су присаједињени Краљевини Црној Гори последице Балканског рата.

Да је интеграција новодобијених области у Краљевину Црну Гору остала тек започети процес, јасно говори и чињеница да грађани из тих области нијесу стекли ни основно уставно право – бирачко право гласа. То потврђује чињеница да на изборима за Народну скупштину Црне Горе који су одржани у јануару 1914. године грађани из новоослобођених области нијесу учествовали, јер им

није дато бирачко право гласа. Тако је новоизабрана Народна скупштина и даље одлучивала о свим привредним и друштвеним питањима која су се тичала нових крајева, без права да у томе одлучивању учествују њихови представници. Много је ратника из ових новодобијених територија дало живот за одбрану Црне Горе у рату 1914-1918. године, а да нијесу на основу црногорског устава и другог законодавства стекли нека основна грађанска права.

Историјска наука и њој сродне научне дисциплине, у првом реду правне, дугују одговор на питање: Који су разлози – политички и други – утицали, и зашто их је државни врх прихватио, да се, рецимо, уставно право избора народних посланика ограничи само на грађане предбалканске Црне Горе? Ово је само један, али индикативан примјер, да се о процесима интеграције морају вршити дубља истраживања и примјеном интердисциплинарних научних метода анализирати ове сложене друштвене појаве да би се дошло до поузданог суда у овој важној компоненти државног и националног живота у црногорској држави до 1918. године.

Научно истраживање и анализу заслужују и друга питања која се тичу интеграције друштва након проширивања црногорских граница на нове области. Историјски извори говоре да су се са проширивањем црногорске државе у све три фазе периода владавине књаза односно краља Николе отварали веома значајни историјски процеси за рјешавање друштвено-економских, етничких, културних, вјерских и других односа од чијег рјешавања је зависио ток интеграције на црногорском државном простору. Црногорска држава и њено друштво у другој половини XIX и на почетку XX вијека изграђивани су на грађанским начелима, али процес њеног модернизовања није довршен. Ни њено друштво није успјело да се интегрише у модерно грађанско друштво.

Ова и још многа друга питања из историје епохе последњег владара династије Петровића не могу се поједностављено, само у форми констатација и идеолошких шема објашњавати, већ их треба студиозно научно емпиријски истражити и проучавати.

Miomir DAŠIĆ, Academician

MONTENEGRO DURING THE REIGN OF KING NICHOLAS (1860–1918)
– A GENERAL REVIEW

Résumé

Presented in this volume is a succinct introduction to the history of Montenegro during the reign of the Prince and later King Nicholas I Petrović (1860-1918). A rather lengthy rule of the last of the famous family of Petrović, is an epoch characteristic by its

dynamics, drama and exceptional complexity of historical events and appearances of highest prominence for the creation, territorial expansion and establishment of the State of Montenegro and its society. The book reveals the reign of Nicholas Petrović as a most stormy period not only in the history of Montenegro, but also of other Balkan countries in the second half of 19th and the first decade of the 20th century.

It was in the period of the rule of the Prince and King Nicholas that the process of constituting Montenegro as a state had been completed. On the ruins of a tribal, archaic social structure, a modern state was to be formed upon civic grounds. The neighbouring Serbian territories were freed from Turkish guardianship and the territory of the state was extended more than thrice, opening new processes for integration of historically different geopolitical regions and their population towards the formation of Montenegrin civil society. Four liberation wars were being led throughout this period, Montenegro acquired its internationally recognized independence (1878), gained a high reputation by Serbia and other Yugoslav nations, becoming thus an unavoidable factor in the history of the Balkans and even broader.

The reign of the last sovereign of the Petrovićs family is characteristic for quite obvious social, economic, cultural-educational, religious and all other development, which brought Montenegro much closer to the modern European states. The present work demonstrates a very slow transformation of Montenegrin society of that time, though pounded by huge waves coming from Europe. The institutions of state were allowed to be transformed and become modern, only under the condition of not limiting the autocratic power of the sovereign. It was when severe political clashes occurred and more frequent insistence took place on the introduction of laws, constitution, parliamentarism and democracy into Montenegrin society.

Montenegro of that time, a small and underdeveloped country, assumed a significant role in the initiation of the Eastern Issue, actively participated in its spinning wheel, bled more than other Balkan countries. Out of these crisis and clashes, it regained very quickly, strengthened territorially, economically, socially and nationally. By such an active role in the liberation movements, Montenegro easily becomes a part of national revolutionary movements out of which the Balkan nations and their states are to be created.

Montenegrin state and its society in the second half of the 19th century and at the very beginning of the 20th century, had been developing on the principles of a civic society, but the process of integration of its society and modernization of its institutions were not completed.

The conclusion arrived at in the present work is that the reign of Prince Nicholas started under the circumstances of a deep internal crisis of the country, to be overcome shortly after, and was brought to its end by another dramatic crisis in the World War I when Montenegro disappeared as an independent state (1918) from the politician stage, as a result of its unification with Serbia and creation of a new Yugoslav state.